

Kicsák Lóránt

HONNAN LEHET TUDNI, HOGY NINCS BOCSÁNAT?

[INTÉS AZ ŐRZŐKHÖZ]

2020-06-10 | ESSZÉ, INTÉS AZ ŐRZŐKHÖZ

Réges-rég hallom magamban a hangot, és idővel egyre erősebben hallom. De talán mindannyiunkban felcsendül, ha a megbocsátásra gondolunk: „Tudod, hogy nincs bocsánat”. Kegyetlenül visszhangzik, kétkedőn, kísértőn, a tudás bizonyosságával és a

szuverenitás kínjával. Mert a bocsánat minden mozzanatában a személyes ént érinti: megadni vagy megtagadni éppúgy az önálló egyéniség hatalmában áll (egyszerre a hatalmát igénylő és megteremtő mozzanat), mint remélve kérni vagy makacsul elutasítani – a bocsánatkérést vagy a felkínált megbocsátást egyaránt. Különösen szembeszökő ez a megbocsátás lehetőségének állítása vagy tagadása esetén. A magát érinthetetlennek és erősnek tudó személyiség azonban könnyen válik kiszolgáltatottá és sebezhetővé, máskor meg gőgössé a megnyílásra és az elfogadásra, a lehajlásra és a leereszkedésre.

A megbocsátás dilemmáit és képtelenségeit látva, azt kérdeztem, honnan meríti a „nincs bocsánat” a *tudás* bizonyosságát? Ha egyáltalán létezik válasz a kérdésre, nem adható meg a tapasztalat felvázolása nélkül, amely ilyen tudásban és bizonyosságban részesít. Érezzük, hogy ez a tapasztalat a személyiség lényegi (sorsdöntő) öntapasztalása, mely csak a bocsánat „hiányát” (a lehetetlensége, tagadása vagy elutasítása miatti elmaradását) zárhatja szívébe. Ez a személyiség éppen a „nincs bocsánat” tudásában, sőt akarásában alkotja és erősíti meg szuverén voltát. Megbocsátóként (leginkább közönyös megértőként) még el tudnánk képzelni, de nem igényel, ezért másoktól sem kér, magának pedig soha nem adna feloldozást.

A nehéz megbocsátás – dilemmák és bizonytalanság

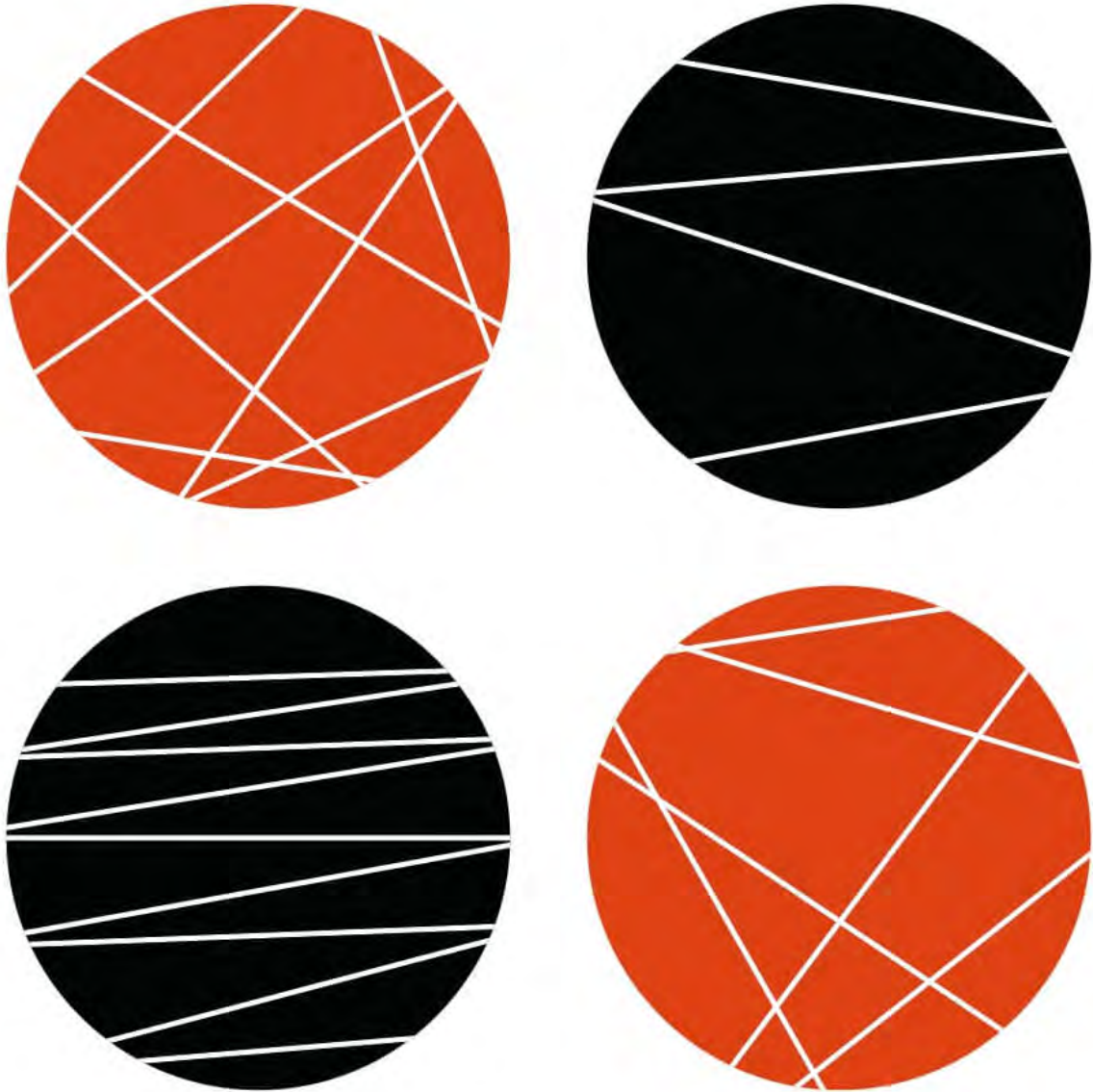
Paul Ricœur megerősíti, hogy a megbocsátásról nem könnyű biztos tudást szerezni: „Attól, amilyen nehéz a megbocsátást megadni és elfogadni, csak még nehezebb felfogni, hogy van, és hogy miként van.” **[1]** A mondat csillámló sokrétűsége egyszerre fejezi ki, hogy amilyen nehéz gyakorolni (s főleg sikerre juttatni), éppolyan nehéz elméletileg megalapozni a megbocsátást. De fel sem merülhet, hogy lehetetlen vagy nem létezik. Lennie *kell* megbocsátásnak, és gyakorlásával érvényt kell szerezni az eszméjének. „A megbocsátás nem könnyű, de nem is lehetetlen, hanem nehéz”, **[2]** ami abban is jelentkezik, hogy végeérhetetlen és bizonytalan kimenetelű vállalkozás. A nehézsége azonban rendre szembesít a kérdéssel, hogy van-e egyáltalán bocsánat, megtörténik-e valaha is a megbocsátás *eseménye*. Ebben soha

nem lehetünk biztosak, mert minden rituális esemény őriz egy titkot, amennyiben *tényleges* végrehajtásának bizonyosságát mindenkor körülengi a *valódi* megtörténésének bizonytalansága.

intézményesült pótlék

Jankélévitch viszont abból indul ki, hogy a megbocsátás tisztaságát éppen azzal védhetjük meg, ha nem bocsátunk meg. Mivel kivételesen nehéz, ezért „idelelt talán még soha nem volt

tiszta, minden hátsó gondolattól mentes megbocsátás, a történelemben soha nem történt még ilyen”. [3] Az emberi világ körülményei között nincs megbocsátás, történeti, tapasztalati és pszichológiai értelemben is lehetetlen, ezért „a megbocsátásnak csak negatív vagy apofatikus filozófiája lehetséges”. A tiszta eszméje felől azt tudjuk megmutatni, hogy mi *nem* a megbocsátás, és miért nem lehetséges. Mert az emberi erőfeszítések csak a pervezióját eredményezhetik, a megbocsátási ceremóniák, a bűnbánattól a bocsánatkérésen át a megbékélésig és a feloldozásig őszintétlen, hazug, álságos színjátékká süllyednek. Mindenütt a megbocsátás többé-kevésbé intézményesült pótlékaira bukkanunk, mint amilyen az amnesztia vagy a kegyelmi jog a büntetőtörvényekben, a színlelt és érdekvezérelt megbocsátás a társadalmi megbékélés kísérleteiben, vagy a bocsánatkérés színpadias gesztusai, a kiengesztelődés formális rituáléi a politikai és társadalmi életben. A megbocsátás, ha egyáltalán, akkor csak két ember személyes ügye és története lehet: a bűnös és az áldozat. Morális következménye, hogy a megbocsátás tisztaságának védelmében jogunk, sőt kötelességünk, hogy más körülmények között ne adjuk meg, ne kérjük és ne fogadjuk el a bocsánatot, ne idézzünk ezzel elő olyan igazságtalanságot, mint amilyen a bűnök elkövetése volt, például azzal, hogy az áldozatok helyett vagy nevében gyakoroljuk.

Jankélévitch nem általában, és nem akármilyen bűnök, bűnösök esetében, hanem a náci emberirtások bűnöseivel szemben teszi morális követelménnyé, hogy ne legyen bocsánat. Végeérhetetlen tépelődéseit **[4]** a rendre visszatérő morális állásfoglalása vezérli: nem lehet, és főleg nem szabad megbocsátani; mi, emberek nem vagyunk *képesek* rá, mert ez a bűn túlnő rajtunk, és nekünk különösen nem *lehet* az áldozatok helyett, nem *szabad* az áldozatok nevében, és főleg *tilos* azoknak megbocsátani, akik még csak bocsánatot sem kértek, és nem vezekelnek tettükért. Ez a bűn jóvátehetetlen, levezkelhetetlen, helyrehozhatatlan és elévülhetetlen, ezért megbocsáthatatlan.

valamiféle alattomos gőg

Ha a történelem számunkra a (bűnbeesés és a) megbocsátás története, a haláltáborok véget vetnek ennek a történetnek. A haláltáborokban meghalt a megbocsátás, a megbocsáthatatlan megjelenésével véget ért a történelem. Nem a remélt végéhez, a feloldozáshoz, megváltáshoz, megbékéléshez vezetett, hanem beledermedt az örök kárhozatba, ahol sem kérni, sem elnyerni nem lehet a feloldozást. A haláltáborok botrányában nemcsak valami megbocsáthatatlan történt, hanem az is lelepleződött, hogy az egész bocsánatért esdeklő és epekedő történelmünk semmit nem jelent: nem elbuktunk, valójában nem is vágyunk megbocsátásra, soha nem kértünk bocsánatot, ha egyszer elkövetjük a megbocsáthatatlant. Miféle történelem az, amelyik az Isten ellen elkövetett bűnnel veszi kezdetét, és a megváltásához a bűn alól az emberré lett Isten meggyilkolásán át vezet az út, majd a megváltott történelemben rendre és végkifejletében is tömegesen halálra gyötri az embert, akit Isten a saját képére teremtett? S miben más ez a bűn: ember ember általi kiirtásának, az embervolt semmibe vételének bűne, mely cinikusan fosztja meg az embert méltóságától, és szenvtelenül szemléli, élvezi a szenvedését? Ez a megbocsáthatatlan egyben a legnagyobb hazugság lelepleződése, a képmutató őszintétlenségé, valamiféle alattomos gőgé, amelyik fenntartja magának a bocsánatkérés és a megbocsátás reményét, és közben gátlástalanul rombolja mindezek alapját: az isteni szentséget és az emberi méltóságot. És Jankélévitch mindezek ellenére, a radikális gonosz tudatában sem akar lemondani a megbocsátás természetfeletti hatalmáról, de megőrizné természetfelettinek. „A megbocsátás erősebb a bűnnél, és a bűn erősebb a megbocsátásnál. Képtelen vagyok kijutni innen. (...) Hiszek a megbocsátás hatalmában, természetfelettségében – azt gondolom, elégszer és talán veszélyes módon elmondtam már –, és hiszek a gonoszságban.” **[5]**

Ezzel összhangban, mégis Jankélévitch korai álláspontját kritizálva lép fel Derrida, és azt sugallja, hogy Jankélévitch érvelése megáll a küszöbön: mert a megbocsátás valójában ebben a lehetetlenségben létezik. Képességeink és lehetőségeink határán vagy még azon is túl, a megbocsáthatatlant lehet, és csak ezt kell megbocsátunk. A megbocsátás tiszta eszméje követeli ezt tőlünk, attól függetlenül, hogy végtelenül

megaladja, amire az ember képes. A megbocsátás ezért abban az értelemben lehetetlen, hogy *a lehetetlent kell megcselekednie*. Ami nem a megbocsátás ellehetetlenítését vagy tagadását jelenti – épp ellenkezőleg: a hűséget a megbocsátás tiszta eszméjében rejlő feltételnélküliséghez. Feltétlen és abszolút igenlése engedheti csak megtörténni a megbocsátás eseményét; minden más esetben saját benső lényegével (tiszta eszméjével) kerül összeütközésbe, s így számos mozzanatában elérvénytelenedik. Ami egyébként rendre be is következik (s ez érvényes minden morális parancsra), mert a feltétlen megbocsátás mindenkor feltételek között, egyedi szituációk keretében lép működésbe. Ez vezet a megbocsátás szimulakrumaihoz, a többé-kevésbé intézményesült pszeudo-alakzataihoz, s ez eredményezi nemegyszer – valójában mindig – a megbocsátás perverzióit.

A feltétlen és a feltételes megbocsátás közötti töréspont feszültsége hullámokat kelt, és egyedi esetekben vagy akár egész tradíciókban is egymásba redőzi a megbocsátás intézményesült kritériumait és morális követelményeit. Ettől a feszültségtől a hagyomány öröksége „önellentmondó és szakadatlanul felülkerekedik önmagán, magától belobban, szenvtelenebbül úgy mondanám, 'dekonstruálódik'” – olvassuk Derridánál. **[6]** A dekonstruktív hagyományértelmezés ezt a belső feszültséget teszi kitapinthatóvá, és az öndestrukcióra ráerősítve gondolkodásunk és cselekvésünk, értékeink és intézményeink mindenkor valami abszolútra hivatkozó, valójában önerejű megalapozásával szembesít. A feltételes és feltétlen töréspontja akkor látható igazán, ha tisztázzuk, hogy a megbocsátás rituális szerepei, díszletei és gesztusai nélkül nem *játszódik* le, amit megbocsátásnak nevezünk. „Megbocsátani csak akkor lehet, ha a bűnös meglágyul, gyónni kezd, bűnbánatot gyakorol, vádolja magát és így kér bocsánatot, vagyis ha vezekel, a feloldozás vagy a megbékélés reményében kiáll az elé, akitől bocsánatot kér.” A konkrét helyzetben ezek a rituális elemek és formák adják a megbocsátás kereteit, de nemcsak a lehetőség-feltételeit alkotják, hanem a korlátait is. Ezért ezt az axiomatikát, folytatja Derrida, „*ugyanennek az örökségnek a nevében*” vitathatjuk és el is utasíthatjuk (ez egyenesen kötelességünk). Mert a megbocsátás feltétlen eszméjében „erő, vágy, lendület, mozgás, felhívás (nevezzük, ahogy tetszik) rejlik, s ez arra kényszerít, hogy ha lehet, bocsássunk meg annak is, aki nem kér bocsánatot, nem bánja meg és nem gyónja

meg bűnét, nem javul meg vagy nem ad váltságot; bocsássunk hát meg kilépve minden szerepekkel azonosuló, magasztos vagy kevésbé kifinomult spirituális csereügyletből, a vezeklés köréből.” [7]

Amikor a földi megbocsátás lehetetlensége ellenére is megőrizné a megbocsátás feltétlen gesztusát, valójában a hagyományunkhoz hű Jankélévitch. Ez a hagyomány ösztönzi, hogy feladja makacs álláspontját, és a megbocsátás mindenkor túlzó gesztusából kiindulva kidolgozza a megbocsátás hiperbolikus etikáját, amely felülírja az intézményi kereteket, és „azt parancsolja, hogy bocsássunk meg azoknak is, akik nem kérnek vagy nem érdemelnek bocsánatot, és bocsássuk meg még a radikális rossz legrosszabbikát is. A megbocsátás csak ott nyeri el értelmét (ha egyáltalán kell, hogy őrizzen valamilyen értelmet, ami korántsem biztos), csak ott találja a megbocsátás *lehetőségét*, ahol arra szólíttatik fel, hogy a *lehetetlent* tegye meg, és bocsássa meg a *megbocsáthatatlant*”. **[8]**

Hogy ez érvényes-e a náci bűntettekre és a hozzá hasonlókra, arról Derrida semmit nem mond, azon túl, hogy rendre rámutat és leleplezi a megszorodó teátrális megbocsátási jeleneteket (melyeket politikai gesztusokként elismer). Ha van megbocsátás, akkor mindig a lehetetlent és megbocsáthatatlant bocsátja meg, de hogy ezeknél a szörnyű bűnöknél egyáltalán felmerülhetnek-e a megbocsátásnak bármiféle dilemmái, ez erősen kérdéses. A haláltáborok létrejötte, fennállása, az ott történtek túl vannak minden lehetséges, még a lehetetlen megbocsátáson is. A radikális rossz megtestesülése és megjelenése belénk fojtja a szót. Nem tudjuk, hogy nevezzük azt a viszonyt, amit ki kellene alakítanunk hozzá. Nem azért megbocsáthatatlanok, mert nem kért értük senki bocsánatot, mert nem történt jóvátétel és vezeklés, vagy mert csak az áldozatok bocsáthatnák meg. Gondoljuk el, hogy is hangoznék a bocsánatkérés, hogyan történhetne a jóvátétel, és miként bocsáthatnának meg az áldozatok. Az emberiség ellen elkövetett bűnökért mindannyiunknak vezekelni kell – talán ez tehetné századunkat a megbocsátás évszázadává. Az emberi gonoszság olyan megnyilvánulásával van dolgunk, amely ember voltunkkal szembesít, de nem abban az értelemben, hogy az ember természeténél fogva gonosz, hanem hogy bármilyen gonoszságot képes kitalálni és kivitelezni.

Látjuk, a filozófiai elemzések rendre a megbocsátás dilemmáira, paradoxonaira, aporiáira futnak ki. És valamiképpen a megbocsátás lehetetlensége és tagadása körül keringenek, bár nem mondják ki, ahogyan az engem kísértő hang teszi: nincs

bocsánat. Bármennyire is távolodnak a megbocsátás létének, lehetőségének bizonyosságától, soha nem jutnak el a megbocsátás nem-létének tudásához.

A megbocsátás lehetőségfeltételei és korlátai

Hogy egyáltalán bocsánatról beszélhessünk, kell, hogy legyen bűn: elmúlt, megtörtént, múltbeli eseményként, pontosabban tettként, hiszen egy rossz esemény csak akkor lesz bűnné, ha egy cselekvő alanynak tulajdonítjuk. A cselekvő alany és a tette közötti kötelék adja a bűnösség és a megbocsátás lényegi meghatározottságát is: a kapcsolatot az tünteti ki, hogy tetteink felróhatóak nekünk, ami nélkül a bűnösség is értelmetlen lenne.

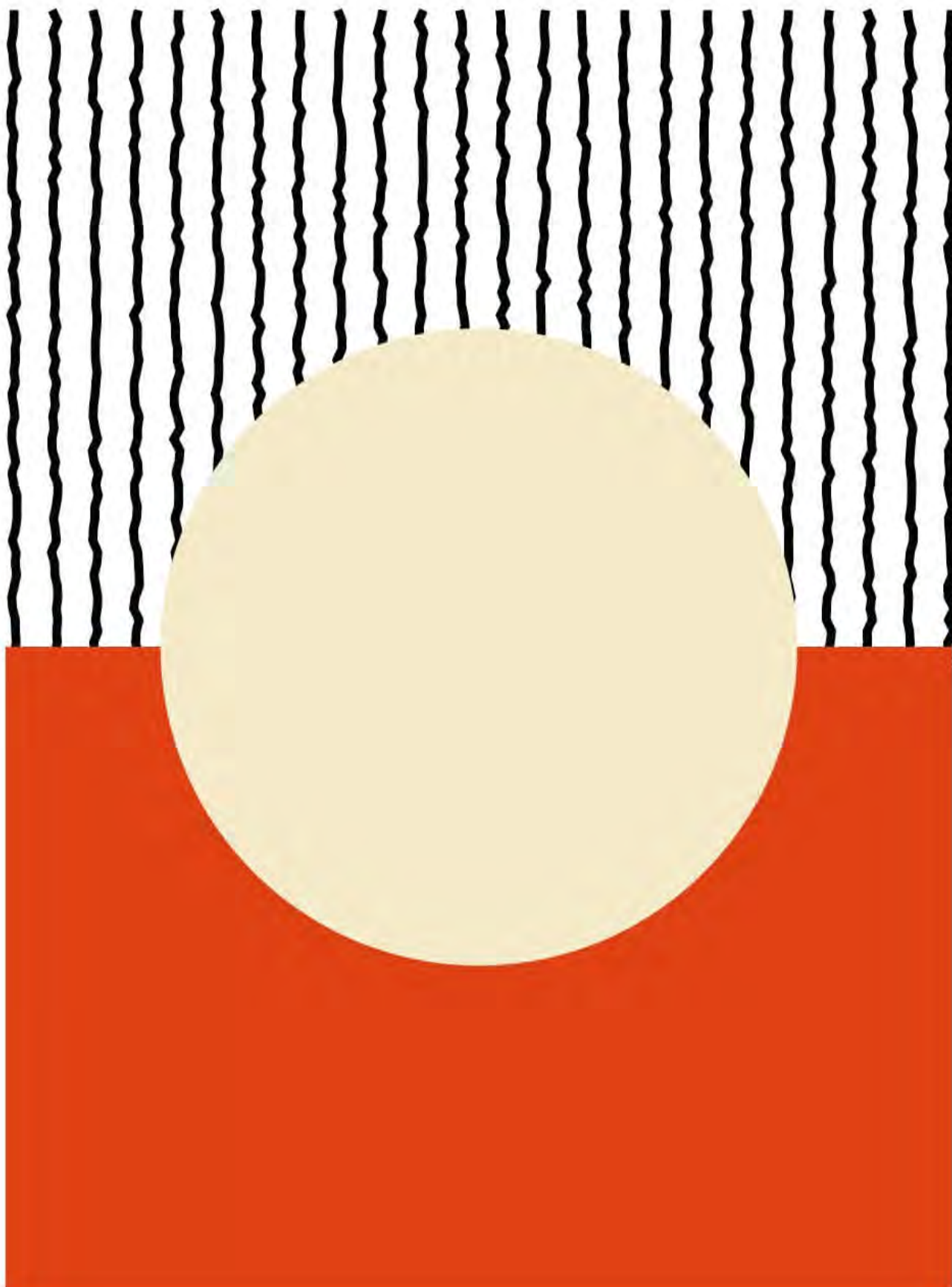
túl van az emberen

A megbocsátás együtt mozog a bűnnel, de viszonyuk aszimmetrikus: miközben a megbocsátáshoz kell bűnesemény, a bűnhöz nem szükségképpen tartozik megbocsátás. A bűn nem megbocsátásért, hanem büntetésért kiált. Nem hívja magától életre a megbocsátási rituálét. A megbocsátás mindig összemérhetetlen a bűnnel, és mindig túl kell nőnie rajta, míg a büntetés arányosan is kiszabható (a bűnt meghaladó büntetés a megtorlás). Ezért van megbocsáthatatlan bűn, amit emberi erővel már nem lehet meghaladni. Minél „nagyobb” a bűn, annál inkább nehezíti, de annál inkább igényli is a megbocsátást. Így jutunk el oda, hogy valójában a megbocsáthatatlan szorul igazán megbocsátásra, és csak ezt kell, és lehet is megbocsátanunk. De emiatt érezzük gyakran azt is, hogy egy igazi bűn megbocsátása nem lehet valódi megbocsátás (színlelés, pseudo-megbocsátás). A megbocsáthatatlan bűn olyan hatalmat feltételez, amelyik túl van az emberen.

Ugyanakkor a megbocsátás mégiscsak emberi ügy. Nem a feloldozást remélő bűnös, hanem az áldozat szempontjából nem engedhetjük meg, hogy minden bűn bocsánatát Istenre bizzuk, aki mindent meg is bocsát. Az áldozatnak ennek ellenére joga van nem megbocsátani, s talán eredendőbb ez a szerepe, mint a megbocsátóé.

Ha minden bűnt Isten bocsáthatna meg és meg is bocsátana, semmi értelme nem lenne a megbocsátásnak (pl. a teljes lelki folyamatnak, mely a bűnösségtől a feloldozásig vezet). Ezért bármennyire is abszurdnak hat, azt kell mondanunk: csak az emberi megbocsátásban egyesül minden lényegi eleme a megbocsátásnak.

Viszont éppen az emberi megbocsátás esetében nem lehetünk egészen biztosak abban, hogy a bocsánatkérés és a megbocsátás megtörténik, helyesebben megtörtént, befejezetté vált. Általában nem nehéz megmondani, hogy mik a sikerültség intézményes kritériumai (előfeltételei), ismerjük a megbocsátás rituáléit, színeit, szereplőit, a gesztusokkal, a mondatokkal, a cselekmények és a történések dinamikájával együtt. De túl azon, hogy elhangoznak a megfelelő szavak („Bocsánat” – „Megbocsátok”), vagy végbemennek velük egyenértékű(?) gesztusok, tudhatjuk-e, hogy sikeresen végbe is viszik a megbocsátást, és hogy csakis bennük, általuk mehet végbe valójában? Már a bocsánatkérés sikere is kétes: a vallomás és megbánás különbsége, a színlelt vagy taktikus bocsánatkérés az egész folyamat sikerét aláássa. Ahogyan az őszintétlen megbocsátás is.

Ezek a cselekedetekben kifejezendő, de valójában kifejezhetetlen *érzések* még azok számára sem egyértelműek, akikben feltámadnak, így nem csoda, hogy nem is intézményesíthetők. S bár a ceremóniák részben és egészben is elvégezhetők az azokat hitelesítő őszinte szándékok és érzések hiányában, vagy azok ellenében, ilyenkor könnyen érvényüket veszítik, és képmutatásba fordulnak. Ezért úgy tűnik, nem lehet sikeres nélkülük a megbocsátás. Sőt, inkább mehet végbe úgy a megbocsátás, hogy semmit nem teszünk érte, mármint nem végezzük el a rituálét, hanem éppen ezek az érzések változnak meg bennünk: már nem *érezzük*, hogy bocsánatot kellene kérni, vagy nem várjuk, hogy bocsánatot kérjenek. Megszűnik a bocsánatkérést ellehetetlenítő gőgösség és a megbocsátást ellehetetlenítő neheztelés, és *ezáltal történik meg* a megbocsátás, a bűnösség alóli feloldás. Van megbocsátó idő, mely begyógyítja a sebeket, és gyakran rábízunk a megbocsátást (vagy erre is, hiszen nem mindig ér véget a bocsánat azzal, hogy a rituálé lezárul). De mi más, ha nem *ezek* az érzések szentesítik a rituális megbocsátást is? Ennek a megbocsátó, kiengesztelő időnek a mi hagyományunkban szoros kapcsolata van a történelemmel mint a kiengesztelődés idejével. Így lesz a történelem a megbocsátás történelme, a felejtés és az emlékezés sajátos dialektikája, mely a megbocsátást a gyászmunkához közelíti. A megbocsátás sikerességének érületi vetülete sokban emlékeztet a sikeres gyászmunkáéra.

És mégis, ha akarunk valamilyen értelmet tulajdonítani a megbocsátásnak, főleg a megbocsátás gesztusának, nem rendelhetjük teljes mértékben ezekhez az érületekhez. Ahogy mindegy, hogy közben komolyan gondoljuk-e, őszinték vagyunk-e, mégiscsak *valóban* köszönünk, ha azt mondjuk: „Jó napot!”. Nemegyszer, s talán a leggyakrabban ez történik a megbocsátás jelenetében is: „Bocsánat” – mondjuk, ha a buszon hozzáérünk valakihez, „Nem tesz semmit” – feleljük rá, és tényleg megtörténik, aminek meg kell történnie. Van, amikor ez „sikeresen működik”, olyannyira, hogy hajlanánk azt mondani, ennek valójában nincs is köze a megbocsátáshoz: apró, jelentéktelen ügyekben (nem tettekben, apró, jelentéktelen tettek lehetnek nagy ügyek kiváltói), persze, könnyen megy a megbocsátás, mert nincs *mit* megbocsátani. **[9]**

De vigyázzunk! A megbocsátás nehézsége nem abból adódik, hogy, mint minden ceremónia, kitett a veszélynek, hogy nem sikerül. Ennyiben köszönni és megköszönni, megkeresztelni és a bírónak a válást kimondani éppoly nehéz lenne, mint megbocsátani. Holott ez kétszeresen nem így van. A megbocsátás zátonyra futhat, de ez nem jelenti sem azt, hogy valódi megbocsátás soha nem történhet meg, sem azt, hogy amikor megtörténik, ne lehetne könnyű. Nem a megbocsátás szentesítő aktsusa nehéz, hanem az odavezető út.

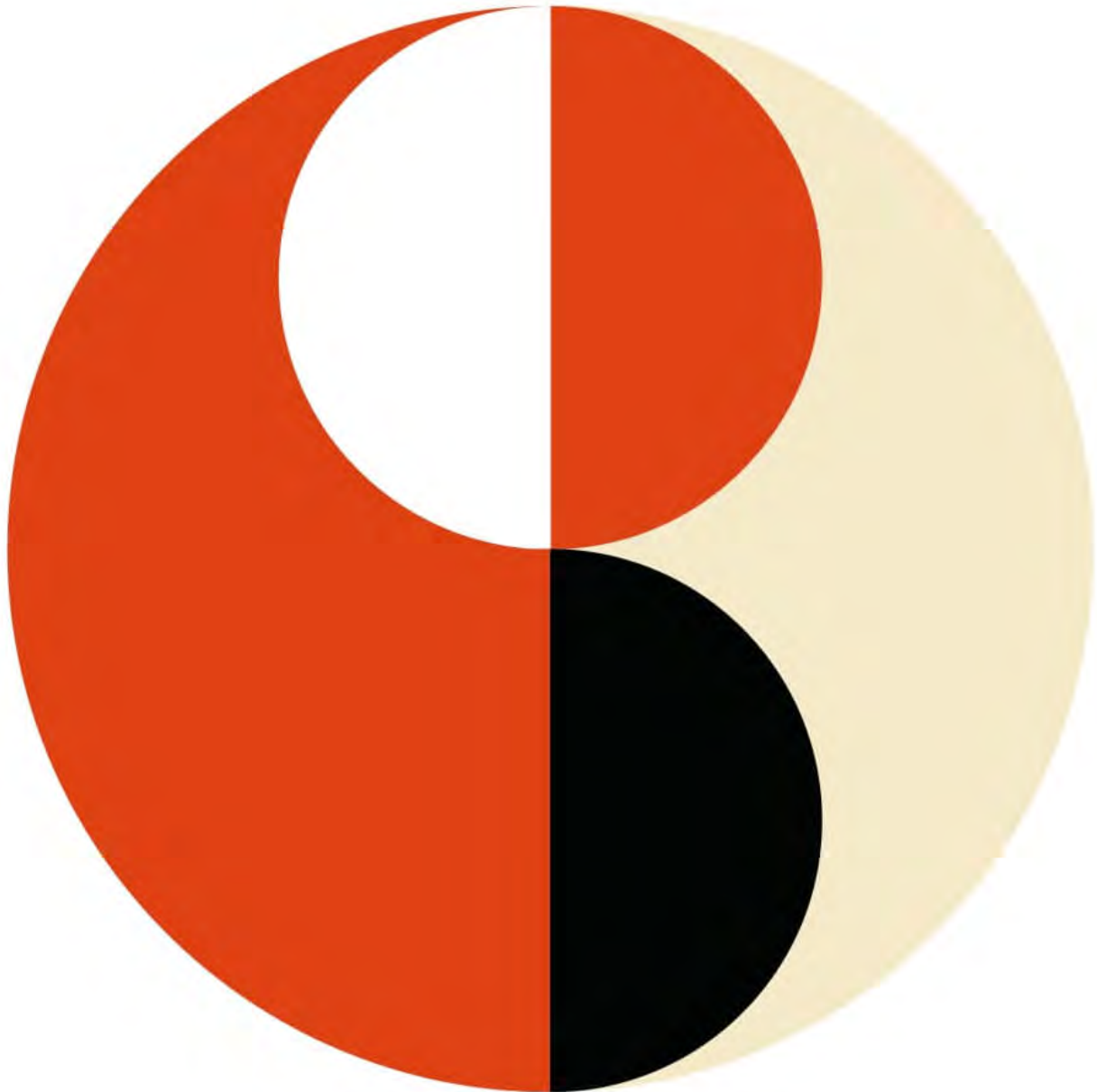
befejezettségre utaló igeidő

Ragaszkodom ahhoz, hogy a sikeres megbocsátásnak, legyen az a legnehezebb, a lehetetlen, a megbocsáthatatlant megbocsátó

megbocsátás, ugyanazzal a természetességgel kell megtörténnie, mint a fentebbi példánkban, és a következő példázatban. „S íme, vittek hozzá egy bénát, aki ágyba feküdt. Amikor Jézus látta hitüket, így szólt a bénához: 'Bízzál, fiam, megbocsáttattak bűneid.' Ekkor néhány írástudó így szólt magában: 'Ez Istent káromolja.' Jézus pedig, mivel ismerte gondolataikat, ezt mondta: 'Miért gondoltok gonoszt szívetekben? Ugyan mi könnyebb, ezt mondani: Megbocsáttattak bűneid! – vagy ezt mondani: Kelj fel, és járj! Hogy pedig megtudjátok, hogy van hatalma az Emberfiának megbocsátani a bűnöket a földön: Kelj fel – így szólt ekkor a bénához –, vedd az ágyadat, és menj haza!' Az pedig felkelt, és hazament. Amikor a sokaság ezt meglátta, félelem fogta el őket; és dicsőítették az Istent, aki ilyen hatalmat adott az embernek.” (Mt, 9, 2–9) Márk és Lukács is őrzi ezt a jelenetet, némi kiegészítéssel, az egyik a bocsánathoz vezető út nehézsége, melyet a lehetőségbe vetett hit győz le: Jézust azok hite „ösztönzi” erre a „soha nem látott” csodatételre, akik elébe hozták a bénát, s mivel nem fértek máshogy a közelébe, a háztetőt megbontva eresztették őt ágyastul Jézus elébe. A másik kiegészítés kifejti az istenkáromlás okát: a bűnöket csak Isten bocsáthatja meg. Hogy az Emberfiának hatalma van megbocsátani a bűnöket a földön, azt nem a csodálatos gyógyulás fejezi ki, hanem a befejezettségre utaló igeidő: megbocsáttattak a te bűneid. A csodálatos gyógyítás annak a hatalomnak az igazolása, amivel a megbocsátásról múlt időben lehet szólni. Az istenkáromlás, hogy Jézus a megbocsátás hatalmát magában (az emberben) végtelenné teszi, hiszen annak a

nevében mondja ki befejezett tényként, aki továbbra is egyedül illetékes a bűnök bocsánatában. Megbocsáttattak a bűneid, az én hatalmamnál fogva, az isteni közreműködés elnyerésével. A nehéz megbocsátás egyszeriben a legkönnyebbé válik: a bocsánathoz vezető nehéz útnak is a legkönnyedebb gesztusba kell torkollnia. Talán a megbocsátásra érvényes a leginkább: „Ingyen kaptátok, ingyen adjátok!” (Mt 10, 8). A kegyelmi ajándékok közé helyezi Szent Pál nyomán Ricœur is. A feltétlen követeléseket támasztó erkölcsi ideáink nem a tiszta megismerés és lét formái. Nem igazságuk kényszerít arra, hogy bocsássunk meg annak is, aki nem kér bocsánatot, fogadjuk be azt is, akinek semmilyen intézményi háttere nincs a látogatáshoz, adjunk úgyis, ha semmilyen viszonzásra nincs kilátás, és magunk sem viszonzni szeretnénk stb. A belőlük áradó erő, vágy, lendület, mozgás, felhívás a nagylelkű, graciózus, ingyenes-kegyelmi gesztusokra biztat.

Amikor a megbocsátó gesztus egyszerűsége helyére a bonyolultság és a nehézzé tétel kerül, valójában a megbocsátási ceremóniát akarjuk kikényszeríteni, melyben egyértelművé tehetők a szerepek, a felelősségi körök, és az ehhez rendelt elvárások. A tisztázás és nyilvánvalóvá tétel, nemegyszer a nyilvánossá tétel nem enged kibúvót a felelősség vállalása alól (ami az elkövetett tett felróhatóságának tényét erősíti). Ilyen helyzetekben nem egyszerűen megbocsátás történik, hanem ennek részeként vagy következményeként, az ítékezés szándéka is megjelenik. (Ahogyan a jézusi jelenetben nyoma sincs az ítékezésnek, az ítékezési eljárás bármely mozzanatának.) A megbocsátás rituáléja azonban már mindig lekészt az ítékezésről. Hiszen aki bocsánatot kér, vagyis beismeri vétkét, megvallja bűnét, már ítélte magát: bűnösnek minősítette magát, kérése most ennek feloldásáért folyamodik. A megbocsátó megerősíti a bűnösségét, akkor is, ha nem előzi meg vallomás és bocsánatkérés. De a megbocsátás ítélete soha nem terjed túl ezen, nem ítéltet ártatlannak, csak megerősítheti a bűnösséget, ami külön ítékezés nélkül is megtörténik.

Mit visz akkor végbe a megbocsátás, ha sikeres? Valamit eltöröl és valamit létrehív. Világos, hogy sem a tettet, sem a bűnt, sem a bűnösséget nem szünteti meg, ezeket egyenesen megerősíti (nem engedi elrejtőzni, sem elfelejteni). Ennek párhuzamaként azonban nem hoz létre ártatlan állapotot: a bűnös bűnös marad mindörökké, abban a tettében és cselekvőképességében legalábbis, amelyben elkövette tettét. A megbocsátás a tettől és az akkori cselekvőképességtől, de nem az akkori énjétől oldozza őt el. Megbocsátani a bűnösnek mint bűnösnek kell. Amit létrehoz a

megbocsátás, az valójában nem egy másik én vagy ennek egy másik állapota, hanem egy hiátus, mely egyben esély: eloldozza az ént az elkövetett tettétől, és helyreállítja a cselekvőképességét. Ez a megbocsátás *fenomenális tartalma*.

képtelenség a cselekvésre

Mely kettős *rejtélyt* hordoz. Az egyik maga a bűn rejtélye: léteznek olyan tettek, melyek, miközben kinyilvánítják a cselekvőképességünket, és egyik terepét

alkotják a szabadság-tapasztalásunknak, rögtön le is bénítják. A képtelenség a cselekvésre a létezés ellehetetlenülésével jár. S nem kevésbé rejtélyes ennek folytatása vagy feloldása, hogy megtörténhet a lebévult cselekvőképesség és vele a leblokkolt lenni-tudás feloldása a megbocsátásban. **[10]** A harmadik vagy tulajdonképpen rejtélyre azonban, mely talán a másik kettő teljes súlyát viseli, nem figyel fel: milyen alapokig hatol a bűn, hogy nemcsak cselekvőképességében, de egész létében ellehetetlenítse az elkövetőjét?

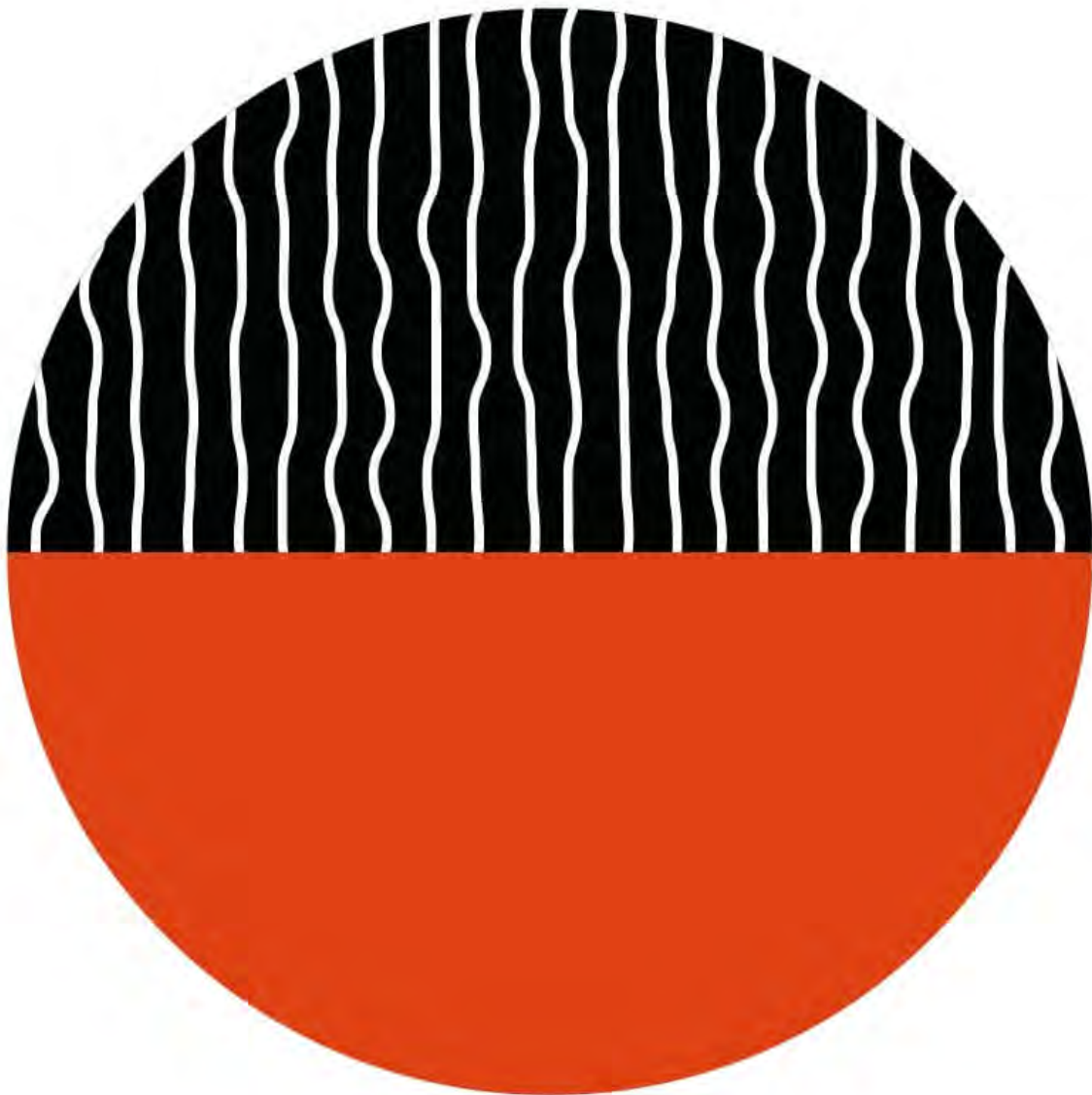
Arra a kérdésre azonban, hogy van-e *egyáltalán* bocsánat, nem adnak választ az elemzések. Erre önmagában nem lehet egyértelműen válaszolni. Mondhatjuk, hogy igen, hiszen naponta gyakoroljuk a megbocsátás gesztusait, van megbocsátás, mert lennie kell, minden bizonytalanság ellenére is érdemes, elégséges és főleg részt akarunk venni a megbocsátás performatív játékaiban. De mondhatjuk, hogy nincs, mert soha nem tudjuk, tényleg megtörténik-e, bizonyos vétkeket és bűnöket pedig egyszerűen nem lehet, sőt nem szabad megbocsátani. Két hang, kétféle üzenet. Nem csupán arról, hogy mire képesek a rituáléink. Olyan *hitvallások*, amelyek igazából az én önmeghatározásának vezérelveként szolgálnak.

Az egyik hang

Paul Ricœur a filozófiai vizsgálódásokban feltáruló bizonytalanságokkal szemben az első választ adja. Ő is arra hivatkozik, hogy a vétkét „ipszeitásának kifürkészhetetlen mélységében” megvalló bűnös szavaira a „megbocsátás magasából” egy hang felel.

[11] Ez megakasztja a további, a mégoly produktív, apofatikus kifejlő filozófiai okfejtést, belénk fojtja a szót, és letérít a filozófusok által megrajzolt útról. Ellenállhatatlan erővel arra kényszerít, hogy minden okoskodással hagyjunk fel, és minden bizonytalanság ellenére is teljes bizonyossággal állítsuk, elismételve, amit egyszerű szavakkal mond: „van megbocsátás”. Bizonyosságként jelentkezik, de nem filozófiai diskurzusban, hanem egy poétikus-lírikus közegben, Szent Pál Szeretethimnuszában, a korinthusiakhoz írt levélben. A megbocsátás „van”, ahogyan van szeretet (öröm, bölcsesség, a hit bolondsága). Az ezeket kinyilatkoztató hang egyetlen forrásból ered, és bármelyik nyilatkozik ki benne, a kinyilatkoztatás az összes többit is magában rejti, léttételezésük pusztá megformálódásában egy ellenállhatatlan erő, megingathatatlan bizonyosság, egyértelmű magátólértetődőség szólal meg. **[12]**

Ez a hang nem egyszerűen válaszol a bűnös vallomására, hanem maga nyitja meg a teret, ahol a bűnös szavai felhangozhatnak. Ebben a térben a vallomás, ha elsőként kell is felcsendülnie, valójában visszhang, de csak ekként nem marad pusztába kiáltott szó, a magáramaradottság sivatagában cél és címzett nélkül keringő kiáltás. Még akkor sem, ha bizton nem számíthat megbocsátásra, legfeljebb remélheti. A megbocsátás igenlése felszámolja a könnyörtelenül hangzó igazságot: „morális síkon elérhetjük, hogy fölébe kerekedjünk a gonosznak, de nem tehetjük semmivé a vétket. Megértést tanúsíthatunk a bűnös iránt, de nem oldozhatjuk fel” (Nicolai Hartmann). **[13]**

A megbocsátás magasából ez a hang az ellenkezőjét nyilatkoztatja ki annak, amit a filozófiai érvelés talál, de nem törli el a megbocsátás dilemmáit és paradoxonait, hanem felemeli vagyis megszüntetve megőrzi azokat. Van megbocsátás, és egyedi esetekben kérhetjük, remélhetjük és megadhatjuk; hogy megtörténik-e, abban azért nincs bizonyosság, mert maga is kegyelem, éppoly egyszerű, ártatlan és értelmetlen, ingyenes, mint minden ajándék. A megbocsátás a könnyörületes szeretet, mely

meghalad és teljessé tesz minden (más) kegyelmi ajándékot. A megbocsátás van, és lennie kell. Igenlése nem valami adottat igemel, hanem azt, ami éppen az igenlés révén jut érvényre. A megbocsátás – terv, mely nem programszerűen, hanem ígéretként vetül ki. Teremtő – nem egyszerűen megvalósító, mint inkább beteljesítő – igenlése hozza létre a krisztusi ént. A nevéhez méltó krisztusi egzisztencia nem öntételező szubjektivitás, hanem a megbocsátásnak érvényt szerző én, aki e nélkül semmi, „csengő érc vagy pengő cimbalom”, üresen kongó edény marad.

A másik hang

A másik hang, amelyről az elején beszéltem, és amely régóta elkísér, éppilyen megingathatatlan bizonyossággal szól. Nem tudjuk, honnan csendül fel; a mélyből szól-e vagy a magasból. Azt mondanánk, hogy az emberlét mélységének magaslatáról. Mindenesetre, akitől jön, az egyszerre tesz vallomást és mond ítéletet önmaga fölött, egyszerre vádlott és tanú, bűnös és bíró, aki egy tudás evidenciájára hivatkozik. József Attila versében csendül fel: *Tudod, hogy nincs bocsánat.*

Nem a vigasztalan keserűség taglóz le a vers olvasásakor, nem a végkifejlet ismerete, a néhány hónap múlva elkövetett öngyilkosság; és nem is a sajnálat érzése uralkodik el rajtunk, amiért sikertelenül próbált meg úrrá lenni csalódottságán és kínjain. Épp ellenkezőleg, a tisztánlátás, a világosság és az evidencia ereje taglóz le, mely a megbocsátás lehetetlenségéről vagy tagadásáról szóló biztos tudás áraszt.

Ezt próbálom most elgondolni, azt a tapasztalatot rekonstruálni, melyben ez az evidens tudás megfogant.

De vegyük észre, hogy a vakító evidenciát sűrű homály veszi körül: a kinyilatkoztatás nem tárja fel önnön bizonyosságalapját. A „nincs bocsánat” tudásában ezt a tudást tudjuk, anélkül, hogy a tudás alapjairól bármilyen képünk lenne. Nem tudjuk, hogy *de*

facto, empirikus tapasztalatok, tények, vagy *de jure* teoretikus belátás alapján szól-e ez a kinyilatkoztatásszerű felütés. Először adja tudtul, hogy nincs bocsánat, és a megbocsátás rituális formái ennek fényében bizonyulnak hiábavalónak.

Tovább növeli a bizonyosság hangján megszólaló tudás bizonytalanságát a kifejezés vibráló sokértelműsége. Miként nincs bocsánat? Kérni *értelmetlen* (oktalan vagy céltalan), remélni *hiábavaló*, megadni *lehetetlen*, esetleg elfogadni *nem szabad*? A nincs bocsánat jelentése két érték között ingadozik. Az egyik: „nincs feloldozás”, amit kérni és remélni lehetne, nincs, aki a bocsánatkérés szavára vagy gesztusaira feleljen, minden és mindenki, a földön és az égben mozdulatlan némaságba, süketségbe burkolózik. A másik, hogy „nincs pardon”, mondjuk magyarul, vagyis nincs kegyelem, nincs könyörület; a bocsánatkérésre és a remélt feloldozásra készen áll a könyörtelen válasz: semmilyen körülmények között nem szabad megbocsátani, kell, hogy ne legyen megbocsátás. A könyörület és szeretet értelmezhetetlen, mintha valamiféle gyengeség jele lenne.

bírāja is

A bocsánatkérés és feloldozás rituáléit legfőképpen az teszi hiábavalóvá, hogy nincs, aki megbocsásson. Az elvégzett vagy elkezdett rituáléból folyamatosan hullanak ki a hiteltelennek bizonyuló szereplők, akik a megbocsátás ígéretét hordozhatnák:

sem isten, sem apa, sem más ember nem lehet olyan hatalom, amely előtt vallomást lehet tenni, és amelyik nemcsak tanúja és hallgatója ennek a vallomásnak, de bírāja is a vallónak, és képes feloldozni őt bűnéből. A vallomástétel tere beszűkül és egy belső monológot engedélyez, a vallomástevő magára marad, és minden külső instancia helyén maga jelenik meg, s látszólag magának kellene, de éppen magának nem tud megbocsátani.

Az én feloldozhatatlanul beszorul bűnével a megoszthatatlan magányába és a megváltatlanságba.

Éppen a „nincs bocsánat” tapasztalatában alkotja meg önmagát. Mert ahogyan a megbocsátás igenlése, a kegyelembe vetett remény és a kegyelmi ajándékok befogadása és továbbadása a krisztusi én és krisztusi egzisztencia teremtő mozgása,

úgy lesz a „nincs bocsánat” is énképzővé, a kegyelemről lemondó én megalkotójává. A megbocsátás sikertelen kísérletei, az elmagányosító lemondások olyan énmorzsák felbukkanásához vezetnek, amelyek egy másik, új, igazibb, a kegyelemről szuverén módon lemondó, a szuverenitását ebben a lemondásban megtapasztaló ént hozzák létre.

A „nincs bocsánat” igazságát tudássá emelő tapasztalás alanya önmagában megsokszorozódott és többféle szerepben vergődő tanú. Egyszerre és egymást váltogatva szemtanú és túlélő hírmondó, aki hol vallomást tesz, hol ítélkezik. Ez a megsokszorozódás kétségbeesett öngazolás: minden formában hiábavaló próbálkozás keresni, kérni és remélni a megbocsátást, nincs bocsánat. A vergődése azonban csak első pillantásra szertelen, mert valójában beavatási folyamaton megy keresztül, ahol a kudarcok rendre felfednek valamilyen igazságot. A „nincs bocsánat” igazsága folyamatszerűen, és a kísérletek közös kifutásaként tárul fel. Az *alétheiában* a kudarcok arra emlékeztetnek, hogy nem szabad elfelejteni: nincs bocsánat. Olyan határtapasztalatokban, ahol a felismerések liminális átvezetések a gyerekkorból a felnőttkorba, a gyerekes illúziók és a nőies remények világából a férfias tisztánlátás világába. A férfinak kell, mert egyedül neki van erre bátorsága, szembenézni a valóság pusztá, durva és rideg tényeivel. Le kell számolnia minden „antropocentrikus nagyzási hóborttal”, és vissza kell helyeznie magát a természetbe, ami nem ismer semmilyen emberi értéket, és amelynek közegében hiábavaló mindaz, ami a megbocsátás jelenetét szervezi: bánat (megbánás és gyötrő szomorúság), könnyek, önvád, könyörgés, remény, fogadkozás.

A megbocsátási rítusok kudarcai az örök feloldozhatatlanságba avatnak be. Az én nem remélve, sőt elutasítva a feloldozást, magára hagyottan és magára utaltan, a „nincs bocsánat” biztos tudatában vall magának, magáról a bűnről, mely olyan mélységbe hatol, hogy nemcsak cselekvőképességében bénítja meg, de teljes egzisztenciáját ellehetetleníti. A végtelen magányból a könyörtelen „nincs kegyelem” zárja el a visszatérés útját. A megbocsátást a bűn nagysága, azaz mélysége teszi lehetetlenné. S mivel az emberlét alapját roncsolja szét, és az ember embervoltát

semmisíti meg, nemcsak az nincs, aki megbocsásson, de valóban az sem, akinek meg lehetne bocsátani. Hitelét veszve lép színre a megbocsátás utolsó jelenetében, ahol a létezés színteréről is távozik: „Megcsaltak, úgy szerettek, / csaltál s így nem szerethetsz. / Most hát a töltött fegyvert / szorítsd üres szivedhez.” Ezt a bűnt, a hűtlenséget, az árulást lehetetlen megbocsátani. Erre nem igaz, hogy csak a megbocsáthatatlant kell megbocsátani, mert a hűtlenséget önmagunkhoz és másokhoz, minden ígéret és elköteleződés, felelősség alapját és fedezetét adó hűség eljátszását sem Isten, sem ember nem bocsáthatja meg. De nem bocsáthatsz meg magadnak sem, mert önmagadhoz lettél hűtlen. Minden hűtelenségben magunk árulói is vagyunk. Az utolsó remény is elillan a ponttá zsugorodott, az önmagához fűződő viszonyt is felszámoló, az emberlétből is kiiratkozott én előtt, a magára maradottság végtelen kiszolgáltatottságában. Az érvessztésből a teljes énfeladás mutat kiutat: „Vagy vess el minden elvet / s még remélj hű szerelmet, / hisz mint a kutya hinnél / abban, ki bízna benned.”

Megbocsátani önmagunknak – az élet iránti jóindulat himnusza

A megbocsátás kudarca megerősíti, hogy magunknak nem bocsáthatunk meg, a magunk iránti hűtlenséget különösképpen lehetetlen. **[14]** De érvénye csak akkor van ennek a mondatnak, ha magam mondom ki magamra: nincs bocsánat.

Milyen helyzetbe kerül, aki lemond erről, s örökre hozzáköti magát a tetteihez? Tagadhatatlanul a *leg hatalmasabb terhet* kell elviselnie: a feloldozhatatlanság terhét.

jóhírként közli

Nietzsche aforizmája egészen más irányba fut, mely a fenti értelmezésnek is új keretet adhat. Egy korszak végén ugyanannak a történelemnek, a megbocsátás történelmének a végét jelenti (be). A leg hatalmasabb teherről szólva szintén tudást közöl, a vidám tudomány egyik üzenetét, így, mondhatnánk, egy evangéliumi tudást. A démon jóhírként közli: minden azon múlik, hogy képes vagy-e jóhírként érteni, hogy az örök visszatéréssel nincs sem helye, sem

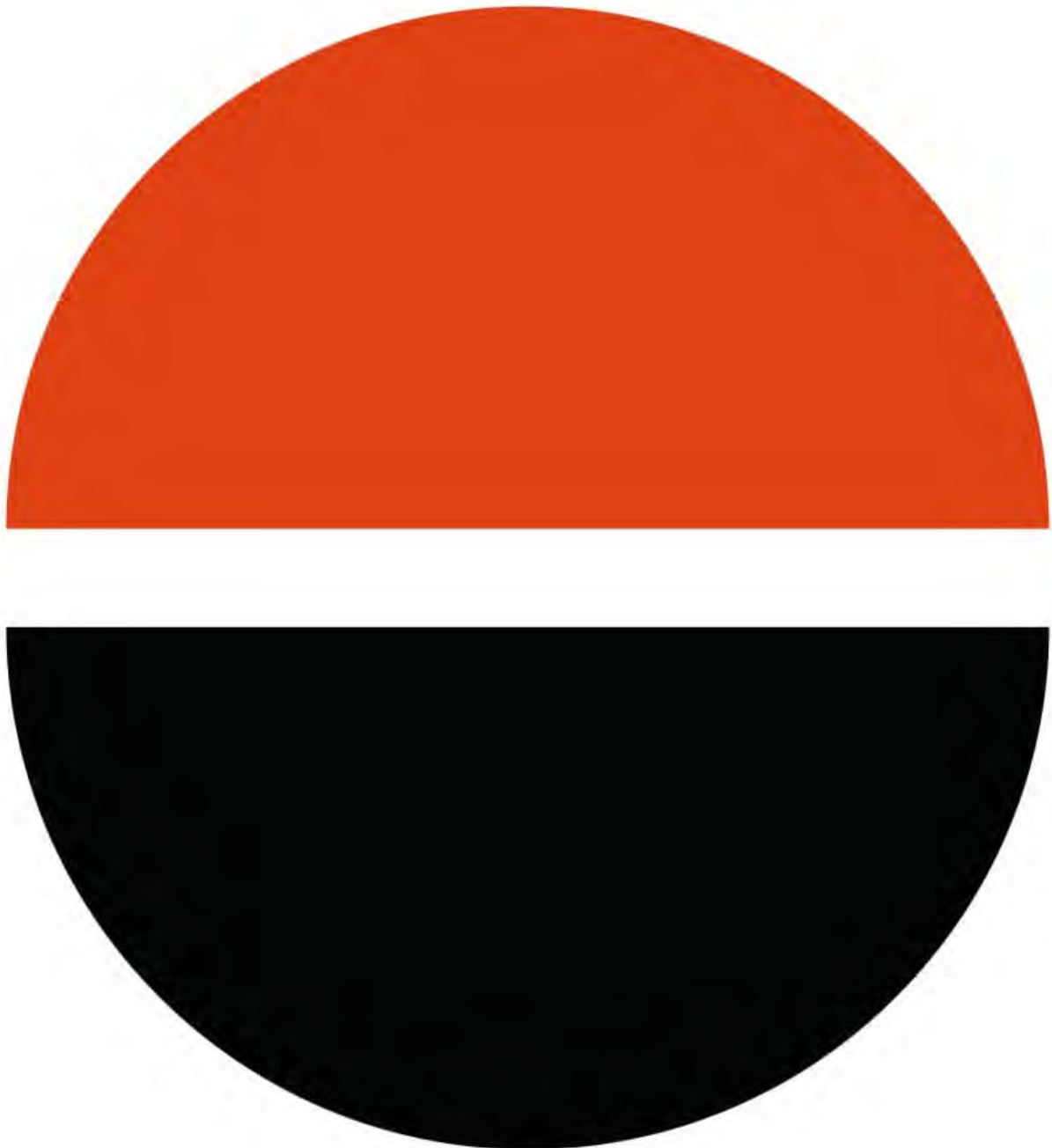
ideje, sem értelme a bocsánatnak. Minden, amit teszel, örökre hozzád kötött, és el kell viselned ennek terhét, és annak tudatában kell cselekedned, hogy a jóvátételre nincs lehetőség, a megbánás hiábavaló, a feloldozás reménytelen. Ez a teher az elkövetendő tettekre nehezedik, azzal a kérdéssel szembesít, hogy érdemes-e az a tett, amire készülsz, hogy örökre hozzád tartozzon, eloldozhatatlanul és feloldozhatatlanul. Tudsz-e bocsánat nélkül élni, nem bűnösként, aki eddigi életére várja a bocsánatot, hanem olyanként, aki az elkövetkezendő tetteiben számot vet azzal, hogy nincs/nem lesz bocsánat? Akiben ezért nincs igény a bocsánatra.

„A leghatalmasabb teher”

Mi lenne, ha egy napon vagy éjszakán egy démon utánad lopakodna a legmagányosabb magányba, és így szólna hozzád: „Ezt az életet, amelyet most élsz és amelyet éltél, még egyszer és még számtalanszor újra kell élned; és nem lesz benne semmi új, hanem minden fájdalomnak, kéjnek, minden gondolatnak és sóhajnak, életed minden kimondhatatlanul apró és nagy eseményének ugyanúgy kell visszatérnie hozzád, ugyanabban a sorrendben és egymásutániségben – pontosan ugyanennek a póknak kell visszajönnie és holdfénynek a fák között, pontosan ugyanennek a pillanatnak és nekem magamnak. A lét örök homokóráját újra meg újra megfordítják, és téged vele együtt, te porszemek porszeme!” – Nem vágnád magad fogcsikorgatva a földhöz, átkozva a démont, aki így beszélt? Vagy megéltél már valaha oly feledhetetlen pillanatot, amikor azt válaszoltad volna neki: „Isten vagy és sohasem hallottam még istenibbet ennél!” Ha e gondolat úrrá lenne rajtad, megváltoztatna teljes valódban, sőt talán föl is örölné; a mindenre és minden dolgokra vonatkozó kérdés: „akarod-e mindezt még egyszer és számtalanszor újra?” nehezedne a legsúlyosabb teherként cselekvésedre? Vagy mennyi jóindulatról kellene tanúbizonyságot tenned önmagad és az élet iránt, hogy *soha többé ne kívánj* egyebet, csak e végső és örök megerősítést és szentesítést (*letzten ewigen Bestätigung und Besiegelung*)? (Nietzsche: *A vidám tudomány*, 341.) **[15]**

A „gondolatok gondolata”, ahogy Nietzsche aposztrofálja a feljegyzéseiben, szorosan kapcsolódik Isten halálához és egy magára hagyott világhoz. De a spekulatív gondolat csak akkor ér valamit, ha egzisztenciális élménnyé válik. Nietzsche az *elborzasztás*

szándékával, többször is teátrálisan súgta barátai fülébe az örök visszatérés tanát, hogy tapasztalattá tegye egy világekorszak végét, a semmiben magára maradt embert, aki ezzel egy új, magasabb rendű történelmi korszakhoz tartozik immár. Az ezzel járó felelősséget felvállalni és elviselni képes embert felülmúló ember minden tétével kapcsolatban azt a kérdést kell feltennie, hogy akarja-e, hogy még egyszer és végtelenszer minden úgy legyen, ahogy van, hogy minden úgy történjen, ahogy történt és történik. Képes-e úgy cselekedni, hogy tettét annyira vállalja, hogy akár végtelenszer azonos módon újra megtenné és átélné mindazt, ami vele jár.

Aki magára veszi az örök visszatérés leghatalmasabb terhét, lemond a megbocsátásról, a tettek elévüléséről, a jóvátétel lehetőségéről. Megbocsátás, kegyelem és könyörület nélkül kell, de megbánás és vezeklés nélkül lehet élnie, egy olyan világban, mely végtelenül ismétli önmagát. A múltat elmúltként őrzi anélkül, hogy valaha is feloldódhatna az emlékezésben vagy a felejtésben, vagy kettejük dialektikus mozgásában, a megbocsátásban.

a legmagányosabb magány

A leghatalmasabb teher híre egy mindent elsőprő pillanatban jelentkezik (*ungeheurer Augenblick*). Életünk, és a lét minden pillanata ilyen hatalmas, *deinon*,

melyben az ember hátborzongatóan otthontalanként van, ahogy Heidegger fordítja.

[16] A hátborzongató egyszerre szép és félelmetes, mely letaglóz. A lét működésének egyetlen pillanata válik autentikus tapasztalattá, mely súlyos egyediségével, kérlelhetetlenségével minden ellenkezést, fellebbezést, megkérdőjelezést, s vele perlekedést, kialakított ítéletet, megbánást, sajnálatot és vezeklést értelmetlenné tesz. A teher – ott, ahol egyedül vagyunk, a legmagányosabb magányban, ahol nincs más, másik, nincs semmi és senki, csak önmagam és a pillanat, mely már végtelenszer volt és még végtelenszer lesz – maga a pillanat, mely van és nincs, épp a nem-létbe hanyatlik. A létnek, önnön létemnek ez a semmibe hanyatló pillanat a bázisa – és a tökesúlya. A legmagányosabb magány a létsemmire néz. Önmagamra. Ennek igenlését kéri a démon, felvállalását a létsemmi súlyának, hogy ez legyen létünk végső megerősítése és megpecsételése (a pecsét mindenkor titkot rejt, s talán *ezt* nem szabad meglesni). Ezt a terhet, mely valójában nem külsődleges, hanem a lét gravitációja, egyetlen dolog teszi elviselhetővé: az a jóindulat, mellyel magunk és az életünk iránt viseltetünk.

Az önigenlő szuverenitás autentikus formája: szeretni magunkat.

Elképzelni egy bocsánat nélküli életet, nem valamilyen lehetetlenség elfogadásából, nem beletörődésből születik, hanem olyan igenlésből, mely maga vezet el a feloldozáshoz, a *megbocsátás iránti vágytól való eloldódáshoz*, és rendel hozzá saját magamhoz és az életemhez.

De ezt is csak magam mondhatom magamnak.

1. Paul Ricœur: Épilogue. *Le pardon difficile*. In: *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Seuil, Paris, 2000. 591–657. 593. (Ahol másképp nem nem jelölöm, saját fordítás – K. L.) ↑
2. Uo. ↑
3. Vladimir Jankélévitch: *Le pardon*. Aubier-Montaigne, Paris, 1967. 7. ↑
4. Miután 1967-ben napvilágot lát a *Le pardon*, mely egy hiperbolikus etika felől gondolja el a megbocsátást, 1971-ben közzé teszi a megbocsátás lehetetlenségéről szóló (1964-ben írt) „pamflet”-jét (*Pardonner?* Le Pavillon, Paris, 1971. Új megjelenés: V. Jankélévitch: *L'imprescriptible*. Seuil, Paris, 1986.), melyben, bekapcsolódva a Franciaországban akkor zajló vitába, a náci háborús bűneinek elvülhetetlensége mellett száll síkra. Ennek nevében megtagadja a megbocsátást azoktól, s itt már a német népet nevezi meg, akik még bocsánatot sem kértek. Morális kötelességként tünteti fel, hogy nem szabad megbocsátani, kötelesség nem megbocsátani. ↑
5. Idézi Jankélévitch 1977-es interjújából Jacques Derrida: *Pardonner: l'impardonnable et l'imprescriptible*. L'Herne, Paris, 2005. ↑
6. Jacques Derrida: *Pardonner: l'impardonnable et l'imprescriptible*. 26. ↑
7. Jacques Derrida: *Pardonner: l'impardonnable et l'imprescriptible*. 27. ↑
8. Jacques Derrida: *Pardonner: l'impardonnable et l'imprescriptible*. 30–31. ↑
9. Igazán nem is megbocsátás megy végbe, hanem annak a helyzetnek a feloldása, amely életre hívhatná és elindíthatná a bizonytalan kimenetelű megbocsátási ceremóniát. Gondoljunk Csehov csinovnyikjára! ↑
10. Ricœur: *Le pardon difficile*. 593. ↑
11. Ricœur: *Le pardon difficile*. 604. ↑
12. Ricœur: *Le pardon difficile*. 605. ↑
13. Idézi Ricœur: *Le pardon difficile*. 604. ↑
14. „Annak feltételezése, hogy magunk megbocsáthatunk magunknak, kétszeresen is problematikus: eltűnik és értelmezhetetlenné válik az áldozat és az elkövető különbsége éppúgy, mint a magasból érkező megbocsátás és a mélyből felhangzó bűnbánat szintkülönbsége. Ricœur: *Le pardon difficile*. 621. ↑
15. Friedrich Nietzsche: *A vidám tudomány*. Fordította Romhányi Török Gábor, Holnap kiadó, Budapest, 1994. ↑
16. Martin Heidegger: *Bevezetés a metafizikába*. Fordította Vajda Mihály. Ikon Kiadó, Budapest, 1995. ↑

kép | adobe.com